

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У СТАНОВЛЕННІ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

THE ROLE OF THE STATE IN THE FORMATION OF MARKET RELATIONS

УДК 338.242

DOI: <https://doi.org/10.32843/infrastruct49-2>

Павлюк Т.І.

к.е.н., доцент,
доцент кафедри економіки
та міжнародних відносин
Вінницький торговельно-економічний
інститут
Київський національний
торговельно-економічний університет

Pavlyuk Tetiana

Vinnitsa Institute of Trade Economics of
Kyiv National University
of Trade and economics

У статті розглянуто роль держави у становленні ринкових відносин. Проаналізовано процес виникнення та розвитку за етапами еволюції суспільства, становлення ролі держави та визначено доцільність утручання в підприємницьку діяльність, інвестиційно-інноваційну політику, соціальну сферу. За часів становлення і розвитку капіталістичного способу виробництва роль держави значно розширюється. Розглянуто теоретико-методологічні засади визначення категорії «держава» в сучасній економічній літературі. Проаналізовано концепції економічної ролі держави з позицій їх еволюції і сучасності. З останньої третини минулого століття спостерігається посилення ролі держави в країнах капіталістичної економіки. Сутність держави, її роль у житті суспільства повніше розкриваються у її функціях. Якісно новою економічною функцією держави стає функція відтворення сукупного капіталу: держава виконує таке глобальне економічне завдання, як розвиток усієї економічної системи.

Ключові слова: держава, ринкові відносини, ринковий механізм, підприємницька діяльність, суспільство, державний сектор економіки, макроекономічне регулювання.

В статье рассмотрена роль государства в становлении рыночных отношений. Про-

анализирован процесс возникновения и развития по этапам эволюции общества, становления роли государства и определена целесообразность вмешательства в предпринимательскую деятельность, инвестиционно-инновационную политику, социальную сферу. Во времена становления и развития капиталистического способа производства роль государства значительно расширяется. Рассмотрены теоретико-методологические основы определения категории «государство» в современной экономической литературе. Проанализированы концепции экономической роли государства с позиций их эволюции и современности. С прошлого века наблюдается усиление роли государства в странах капиталистической экономики. Сущность государства, его роль в жизни общества полнее раскрываются в ее функциях. Качественно новой экономической функцией государства становится функция воспроизводства совокупного капитала: государство решает такую глобальную экономическую задачу, как развитие всей экономической системы.

Ключевые слова: государство, рыночные отношения, рыночный механизм, предпринимательская деятельность, общество, государственный сектор экономики, макроэкономическое регулирование.

The article considers the role of the state in the formation of market relations. The process of development according to the stages of evolution of society, formation of the role of the state is analyzed and the expediency of intervention in entrepreneurial activity, social sphere is determined. In the countries of the Ancient East, the state performed such common economic functions for the whole society as the construction of roads, the introduction of a single currency. During the formation and development of the capitalist mode of production, the role of the state expanded considerably. Important economic tasks of the state in this period are maintaining competition, limiting foreign influence on local industry, maintaining mail, ports, vehicles, organization of geographical research. A qualitatively new economic function of the state is the function of reproduction of total capital. Theoretical and methodological principles of defining the category "state" in the modern economic literature are considered. The concepts of the economic role of the state from the standpoint of their evolution and modernity are analyzed. The influence of the state on the economic life of society was reflected in scientific research, views and positions in which we find attempts to comprehend them. Since the last third of the last century, the role of the state in the countries of the capitalist economy has been strengthening. At the same time, in determining the economic essence of the state should take into account certain aspects of the sociological definition of the state, which affect the economic aspect of the problem. Existing theories and concepts of the state as a subject of economic relations appeared and began to spread from the middle of the twentieth century, due to the real processes of state intervention in the economic life of society. In Ukraine today, the practical actions of the state to regulate the economy or lag behind economic theory, or implemented contrary to theory, or are purely subjective, one of the reasons for which is weak legislation on economic and legal issues, ie is the result of government action, in particular government, whose programs often change with the change of governments themselves.

Key words: state, market relations, market mechanism, entrepreneurial activity, society, public sector of economy, macroeconomic regulation.

Постановка проблеми. Із другої половини 90-х років відзначається поступове визнання доцільності втручання держави в економічні процеси, принаймні в підприємницьку діяльність, соціальну сферу. Якщо виходити із прийнятої класифікації країн за ступенем їх економічного розвитку (розвинені, середнього рівня розвитку та слабко розвинені), то слід визнати, що в кожній із груп так чи інакше в економічній структурі певне місце посідає держава, тобто існує державний сектор. За соціалістичних умов господарювання суспільна власність вимагала майже повного одержавлення економіки. Відносно капіталістичної економіки діяли і діють інші фактори: досить швидкі науково-технологічні зміни та процес інформатизації сприяють суттєвому підвищенню ступеня усуспільнення виробництва і капіталу, їх певної демократизації та

соціалізації за участю держави. З останньої третини минулого століття спостерігається посилення ролі держави в країнах капіталістичної економіки. Частка державних витрат у ВВП розвинених країн світу (США, Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, інші країни ЄС, Японія, Південна Корея та ін.) становить від 30% до 40%, хоча різниця по країнах є суттєвою. Тому нове століття позначилося поширенням державної сфери діяльності майже повсюдно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суттєвий внесок у розвиток і обґрунтування різних, нерідко протилежних поглядів на роль держави і державного сектору в ринковій економіці зробили такі зарубіжні вчені, як Дж. Бьюкенен, Дж.К. Гелбрейт, Дж.М. Кейнс, А. Маршалл, В. Ойкен, П. Самуельсон, Дж. Стіглиць, Ф. Хайек, Е. Хансен та ін.

Методологічну основу ролі держави в економіці заклали К. Маркс і Ф. Енгельс.

Серед українських і російських учених слід відзначити таких, як В. Будкін, А. Віленський, І. Галиця, М. Долішній, Л. Дмитриченко, В. Кредисов, О. Новікова, І. Осадча, А. Патрон, Ю. Пахомов, Г. Тарасенко, М. Чумаченко, А. Чухно та ін., які досліджують проблеми впливу держави на соціально-економічні процеси сьогодення та певною мірою торкаються питань функціонування державного сектору.

Доцільність наукового дослідження теоретичних аспектів диктується тим, що роль держави багатогранна і впливає не лише на формування економічних процесів, а й на добробут суспільства, що потребує подальшого дослідження.

Постановка завдання. Метою дослідження є розроблення й обґрунтування комплексу теоретичних, методологічних підходів до визначення місця і ролі державного сектору в економічній структурі сучасного суспільства, економічної ролі держави в ринковому середовищі шляхом визначення механізму співіснування плану і ринку за конкретних умов сучасної економіки, підвищення ролі державного сектору в скороченні витрат, що мають тенденцію до зростання, та посилення ролі державних інститутів економічної влади. Для досягнення поставленої мети у статті необхідно вирішити такі завдання:

- розкрити теоретичні основи держави як суб'єкта економічних відносин, її еволюцію;
- дослідити основні напрями та межі державного впливу на економіку та суспільство.

Виклад основного матеріалу дослідження. Держава виникла у процесі розпаду первіснообщинного ладу та появи рабовласницького устрою. Зокрема, первісна община поступово трансформується у селянську, яка базується на приватній власності окремих сімей на засоби виробництва, що поступово спричинило економічну нерівність сімей, розшарування членів общини, появу родової знаті, а згодом і поділ суспільства на протилежні класи та появу держави.

Вона була необхідною, насамперед, для того, щоб зламати опір знедоленого класу, мати можливість постійно його експлуатувати, захищати приватну нетрудову власність. Для цього потрібен був спеціальний орган насильства, уособленням якого стали армія, чиновницький апарат, суди, тюрми тощо. Найбільшого розвитку рабовласницька держава набула у Стародавній Греції і Стародавньому Римі [5, с. 245].

Сутність держави, її роль у житті суспільства повніше розкриваються у її функціях. Зокрема, у країнах Стародавнього Сходу держава виконувала такі загальні для всього суспільства економічні функції, як будівництво, прокладання доріг, запровадження єдиного грошового обігу. Із виник-

ненням і розвитком держави здійснюється розподіл населення за адміністративно-територіальними одиницями, територіальне верховенство, що забезпечувало зв'язок органів влади з населенням на всій території. З економічного погляду такий зв'язок забезпечувало вилучення податків, виконання державою загальних економічних функцій.

За часів становлення і розвитку капіталістичного способу виробництва роль держави значно розширюється. Насамперед, вона сприяє первісному нагромадженню капіталу. Важливими економічними завданнями держави у цей період стають збереження конкуренції, обмеження іноземного впливу на місцеву промисловість, утримання пошти, портів, транспортних засобів, організація географічних досліджень. Держава регулює також тривалість робочого дня, частково – розмір заробітної плати за допомогою відповідного законодавства. Ці завдання на нижчій стадії розвитку капіталізму держава виконувала за умов панування приватної капіталістичної форми власності, залишаючись переважно елементом надбудови. Її перетворення на елемент базису здійснювалося лише частково, тією мірою, якою вона була власником засобів виробництва [4, с. 478].

Від часу переростання продуктивними силами вузьких меж монополістичної власності починається процес одержавлення капіталістичної економіки або процес усе більшого одержавлення системи продуктивних сил і відносин економічної власності, господарського механізму, тому держава перестає бути лише елементом надбудови і стає невід'ємним елементом базису. Економічна роль держави значно розширюється і поглиблюється порівняно з тим, яку вона виконувала на нижчій стадії розвитку капіталізму. Так, якісно новою економічною функцією держави стає функція відтворення сукупного капіталу: держава виконує таке глобальне економічне завдання, як розвиток усієї економічної системи. Іншими словами, без широкомасштабного втручання держави в економіку в усіх сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, обміні, розподілі та споживанні) економічна система капіталізму не могла б існувати.

Таке посилення ролі держави зумовлене, насамперед, неспроможністю ринкового регулювання вирішувати складні соціально-економічні проблеми, породжені ринком [7, с. 383].

На основі вищесказаного можна дати таке соціологічне визначення сутності держави: це організація економічної, політичної, правової та ідеологічної влади в суспільстві, за допомогою якої забезпечуються його цілісність і безпека, здійснюється виконання загальнолюдських та класових соціально-економічних функцій.

Щоб дати економічне визначення сутності держави, розглянемо попередньо, як тлумачиться ця

категорія в сучасній економічній літературі. Так, у «Великому економічному словнику» за редакцією А. Азріліяна стверджується, що держава – це «певний спосіб організації суспільства, основний елемент політичної системи, організація публічної політичної влади, що поширюється на все суспільство, є його офіційним представником і опирається в необхідних випадках на засоби і заходи примусу» [1, с. 435]. Як бачимо, у даному визначенні взагалі відсутні будь-які аспекти держави як економічної категорії. Аналогічне за змістом визначення дається і в «Економічній енциклопедії» за редакцією С.В. Мочерного: держава розглядається як «апарат влади, який управляє справами суспільства і реалізацією інтересів пануючого класу (клану, соціальної групи, союзу класових сил або всього народу), в якому знаходить своє відображення і закріплення співвідношення політичних сил, що склалися у суспільстві» [3, с. 589].

У «Сучасному економічному словнику» держава як економічний суб'єкт характеризується як: 1) сукупність органів і осіб, які зосередили у своїх руках економічну владу, ухвалюють економічні рішення у державному масштабі і розпоряджаються державною власністю; 2) всі види економічних ресурсів, факторів виробництва, грошових коштів, що знаходяться у державній власності, у розпорядженні і підпорядкуванні державних органів влади (державна економіка).

Стосовно характеристики сутності держави в «Сучасному економічному словнику», то в ньому, по-перше, відсутні такі ознаки економічної категорії, як суб'єктно-об'єктні відносини; по-друге, коли називаються окремі об'єкти державної власності (всі види економічних ресурсів та ін.), то цей матеріально-речовий зміст власності поєднується не із суспільною формою, а з правовим аспектом власності, тобто йдеться про розпорядження державною власністю.

Водночас під час визначення економічної сутності держави слід урахувувати окремі боки соціологічного визначення держави, які визначають економічний аспект проблеми. Якщо у контексті сказаного дати економічну характеристику держави, то це важливий суб'єкт економічної діяльності, організація економічної влади в суспільстві, виконання якої базується на державній власності, з приводу формування та розвитку якої виникають та еволюціонують відносини привласнення між державою та іншими суб'єктами господарської діяльності.

Наявність економічної власності (на засоби виробництва, частку національного доходу, валютні резерви та ін.) у руках держави перетворюється на економічну владу держави і, навпаки, внаслідок діалектичної взаємодії власності і влади у будь-якому суспільстві. Водночас це означає, що держава як суб'єкт економічної діяльності здійснює управління власністю.

Характеристика держави як суб'єкта економічної діяльності конкретизується у виконуваних нею економічних функціях.

Наведене визначення економічної сутності держави враховує її основні ознаки (властивості) у будь-якому суспільстві, де існує ця організація. Проте залежно від типу економічної системи, етапів її розвитку значною мірою змінюється її сутність, зокрема обсяг її функцій, співвідношення між загальнолюдськими та класовими функціями. Так, навіть за умов капіталістичного способу виробництва на нижчій стадії абсолютно домінуючими були класові експлуататорські функції держави, що особливо наглядно виявляється у процесі первісного нагромадження капіталу, співвідношенні витрат на військові та інші класові цілі, з одного боку, на економічні та соціальні цілі – з іншого. Переважання останніх у нині розвинених країнах світу настало лише в останні десятиріччя ХХ ст.

З урахуванням сказаного економічну сутність держави в капіталістичному суспільстві впродовж приблизно чотирьох із половиною століть (початок ХVІ – 60-ті роки ХХ ст.) можна визначити як економічний суб'єкт та організацію економічної влади у суспільстві, діяльність яких спрямована, насамперед, на задоволення інтересів класу капіталістів із використанням для цієї мети зростаючих обсягів державної власності. Тому державу за капіталізму Ф. Енгельс справедливо називав колективним капіталістом, який залежно від зростаючої частки привласненої нею власності піддає експлуатації все більшу кількість осіб найманої праці. Така експлуатація здійснюється у всіх сферах суспільного відтворення, передусім, через механізм оподаткування та підприємницької діяльності. Важливо врахувати й те, що Ф. Енгельс говорив про власність держави на певну сукупність продуктивних сил, ступінь її перетворення на сукупного капіталіста залежно від масштабів одержавлення провідної сторони суспільного способу виробництва [6].

За життя Ф. Енгельса продуктивні сили склалися лише із засобів праці, у тому числі землі, робочої сили, предметів праці та окремих елементів використовуваних людьми сил природи. У наступні десятиліття до них долучилися форми та методи організації виробництва, наука та інформація. Такий підхід є конструктивнішим, у якому під час визначення сутності держави йдеться про всі види економічних ресурсів та фактори виробництва, що знаходяться в державній власності. Це зумовлено тим, що серед факторів виробництва, крім традиційних, називаються ризик, час, нагромадження капіталу, науково-технічний прогрес, державне регулювання економіки, які неможливо перетворити на об'єкт державної власності. Якщо ж говорити про власність держави на продуктивні сили, то даний процес є матеріально-речовим змістом державної власності.

Суспільною формою останнього є відносини державної економічної власності, що виникають і розвиваються між державою, з одного боку, іншими економічними суб'єктами – з іншого, з приводу привласнення різних елементів продуктивних сил. Це дає змогу обґрунтувати закон одержавлення суспільного способу виробництва, а на цій основі – закон одержавлення капіталістичної економіки.

Ґрунтуючись на таких теоретико-методологічних засадах, можна дати таке політико-економічне визначення держави за умов капіталізму: це загальнонаціональний економічний суб'єкт, що зосереджує у своїх руках економічну владу і значну частку власності на продуктивні сили, з приводу привласнення яких виникає певна система відносин економічної власності та управління нею (що є прерогативою економічної влади) у всіх сферах суспільного відтворення в інтересах економічно пануючого класу.

Персоніфікатором інтересів пануючого класу на всіх стадіях розвитку капіталізму є клас капіталістів. Водночас залежно від якісних змін у межах економічної системи, зокрема від еволюції основного виробничого відношення, форм капіталу, на перший план можуть висуватися інтереси окремих груп капіталістів. Так, якщо на нижчій стадії розвитку капіталізму економічна влада держави та державна власність підпорядковувалися інтересам промислового капіталу, то на вищій стадії вони розвиваються в інтересах монополістичного капіталу, фінансової олігархії; на вищому ступені вищої стадії – в інтересах державно-монополістичної олігархії.

Економічна роль держави почала набирати ваги і посилюватися під впливом поступового розвитку продуктивних сил, суспільного розподілу праці, виробничих та організаційно-економічних відносин. Економічні функції держави об'єктивно зумовлені, перш за все, необхідністю правового закріплення відносин між багатими і бідними та захисту об'єктів власності багатих. Зміна соціально-економічних систем (первісна община, рабовласництво, феодалізм, капіталізм), а іноді й етапів їх розвитку, так чи інакше сприяла підсилюванню чи послабленню економічної ролі держави. Такий хвильовий вплив держави на економічне життя суспільства відбивався в наукових дослідженнях, поглядах і позиціях, в яких знаходимо намагання їх осмислити. На перших етапах розвитку економічних функцій держави та їх подальшої еволюції наукові погляди набували здебільшого суб'єктивного характеру, що позначалося на економічній політиці держави. Установлено ту закономірність, що від самого початку розвитку економічних функцій держава не лише створювала, а й юридично закріплювала права великої приватної власності. Лише згодом під впливом зростання суспільної свідомості та з появою і роз-

витком соціалістичних соціально-економічних відносин держава починає діяти і в інтересах більшості населення країни. Така тенденція в наші дні набуває сили сталої і посилюється з переходом до постіндустріального суспільства, що має інституціональну структуру.

Аналіз концепцій економічної ролі держави з позицій їх еволюції і сучасності показує, що наукові погляди на державу трансформувалися згідно і внаслідок становлення самої держави та змінювалися у міру визрівання суспільних потреб. Геніальні здогадки відносно ролі держави в економіці зустрічаються вже у давніх учених і учених Середньовіччя, які слід уважати предтечею наукових теорій і концепцій щодо цього. Сучасні концепції з державної тематики приблизно з XVIII ст. формувалися за основними напрямками економічної науки: класична політична економія (включаючи марксизм), неокласицизм, кейнсіанство і неокейнсіанство, інституціоналізм і неоінституціоналізм. Слід визнати, що менш за все уваги приділялося теорії відносин, форм, прав державної власності та державному сектору економіки за винятком марксистської економічної теорії, що є основою комуністичної ідеології. Існуючі теорії і концепції держави як суб'єкта економічних відносин з'явилися і почали поширюватися із середини ХХ ст., що викликано реальними процесами втручання держави в економічне життя суспільства.

В Україні сьогодні практичні дії держави з регулювання економіки або відстають від економічної теорії, або реалізуються всупереч теорії, або являють собою чисто суб'єктивний характер, однією з причин чого є слабе законодавство з економіко-правових питань, тобто є результатом дій влади, зокрема уряду, програми якого часто змінюються разом зі зміною самих урядів [2, с. 2–5].

Висновки з проведеного дослідження. Багато досліджень відносин і прав державної власності засновано, по-перше, на аналізі процесу її виникнення і розвитку за етапами еволюції суспільства; по-друге, на співставленні державної і приватної монополії; по-третє, на аналізі акціонерної і корпоративної форм власності та їх взаємного впливу на державну власність; по-четверте, на принципах персоніфікації прав державної власності в Україні. Таке дослідження дало змогу дійти висновку, що державна власність виникла і поступово розвивалася поряд з іншими формами власності на основі розвитку продуктивних сил, суспільного розподілу праці та інших процесів. Відповідно до етапів розвитку державної власності модифікувалися й теоретичні погляди учених, хоча й дотепер немає їх єдності. Доцільним виявилось дослідження ефективності державної і приватної монополії в аспекті переходу до постіндустріального чи інформаційного суспільства, коли очевидно стає потреба у посиленні державної власності на інформацію.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Большой экономический словарь : 25000 терминов / под ред. А.Н. Азрилияна ; изд. 6-е, доп. Москва : Институт новой экономики, 2004. 1376 с.
2. Воротін В.Є. Теоретико-методологічні основи формування системи ефективного макроекономічного регулювання в умовах глибоких ринкових перетворень в економіці України. *Економіка та держава*. 2009. № 5. С. 2–5.
3. Економічна енциклопедія / за ред. С.В. Мочерного. Київ : Академія, 2000. Т. 1. 863 с.
4. Економічна теорія : підручник / за заг. ред. В.Д. Лагутіна. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2017. 608 с.
5. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія вчень про державу і право : навчальний посібник. Харків : Одіссей, 2008. 438 с.
6. Марксистська теорія походження держави. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 15.11.2020).
7. Основи економічної теорії : підручник / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л.С. Шевченко. Харків : Право, 2008. 448 с.

REFERENCES:

1. Azriliyana A.N. (ed) (2004) *Bol'shoj jekonomicheskij slovar' : 25000 terminov* [Large economic dictionary: 25000 terms]. Moscow: Institut novej jekonomiki. (in Russian)
2. Vorotin V.Je. (2009) *Teoretyko-metodologichni osnovy formuvannja systemy efektyvnogho makroekonomichnogho rehuljuvannja v umovakh ghlybokykh rynkovykh peretvorenj v ekonomici Ukrajiny* [Theoretical and methodological foundations of the formation of a system of effective macroeconomic regulation in the conditions of deep market transformations in the economy of Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava*, no. 5, pp. 2–5.
3. Mochernyi S.V. (ed) (2000) *Ekonomichna entsyklopediia* [Economic encyclopedia]. Kyiv: Akademiia, vol. 1, pp. 863.
4. Laghutina V.D. (2017) *Ekonomichna teorija* [Economic theory]. Kyiv: KNTEU. (in Ukrainian)
5. Krestovsijka N.M., Cvirkun O.F. (2008) *Istorija vchenj pro derzhavu i pravo* [History of the doctrines of state and law] . Kharkiv: Odissej. (in Ukrainian)
6. Marksystsijka teorija pokhodzhennja derzhavy [Marxist theory of the origin of the state]. Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (accessed 15 November 2020).
7. Shevchenko L.S. (2008) *Osnovy ekonomichnoji teoriji* [Fundamentals of economic theory]. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)